

Hoofstuk 7

Samevattende slotbeskouing

Inleiding

'n Terugblik op en ontleding van die transnasionale ervaringe van die Duitse immigrante, asook hul identiteit en die oordrag van kultuur word in hierdie hoofstuk uiteengesit en saamgevat. Verder word die bevindinge van die studie saamgevat en geëvalueer en die bydraes en beperkinge van die studie in breë buitelyne gegee.

Alle navorsing gaan oor die beantwoording van vrae en die evaluering van die navorsing. In 'n evaluering moet daar sin gemaak word uit die resultate op die vrae wat gevra is aan die begin van die studie. Data moet georganiseer, geanaliseer, geïnterpreteer en gerapporteer word en inligting en resultate moet bruikbaar gemaak word. Evaluering vereis en behels dat 'n oordeel gefel moet word rakende die waarde van die bevindinge en die resultate moet gekommunikeer word. Dit moet in ag geneem word dat evaluasies soms 'n bedreiging vir individue en organisasies mag inhou.¹ Sekere opinies wat gehou word, strydig met nuwe resultate as verwag in 'n ondersoek, mag rolspelers negatief laat reageer. Die openbaarmaking van evaluasies moet daarom soms met groter omsigtigheid bekend gemaak word.

Vir die evaluering van hierdie navorsing is die literatuuroorsig, die navorsingsvrae en sleutelinformante van belang,² asook die waarneming van die belangegroep wat geraadpleeg is, soos byvoorbeeld die *Evangelische Stadtmission, Freunde des Deutschen Ostens* en *Schlaraffen*. Dokumentêre analises is gedoen van persoonlike briewe en ander relevante dokumente van individue, soos memoires, biografieë, relevante koerantberigte en artikels in tydskrifte.³ Die fundamentele doel van die evaluering is om die resultate, versamelde data en uitkomst vir beter beplanning in die toekoms te gebruik. Evaluasie-navorsing word gesien as die gebruik van navorsingsmetodes om beter gevolgtrekkings te maak rakende die effektiwiteit, meriete en waardes van sommige gebruike en konvensies.⁴

Alhoewel hierdie studie nie op die geskiedenis van immigrasie fokus nie, word daar tog aandag gegee aan die immigrasiebeleid van die destydse Suid-Afrikaanse regering en die waarde daarvan. Uit hierdie bevindinge kan belanghebbendes, soos

¹ A.S. de Vos, et al., (eds.), *Research at grass roots, for the social sciences and human service professions*, pp. 471-472, p. 454.

² Engels: gate-keepers

³ A.S. de Vos, et al., (eds.), *Research at grass roots, for the social sciences and human service professions*, p. 466.

⁴ A.S. de Vos, et al., (eds.), *Research at grass roots, for the social sciences and human service professions*, p. 472.

byvoorbeeld amptenare en die skrywers van wetgewing, waardevolle insigte inwin oor die formulering van 'n immigrasiebeleid. Die soort immigrante wat 'n land nodig het, is jong produktiewe volwassenes, geskool in die nodige vaardighede, gekwalifiseerde professionele persone met 'n soortgelyke kultuur, taal en godsdiens in die land van immigrasie. Hulle moet kultureel aanpasbaar wees.

In die volgende paragrafe word die navorsingsvraag, soos gestel in hoofstuk een, weer kortliks belig. Antwoorde en bevindinge word geïntegreer met die navorsingsprosedures sowel as die literatuurnavorsing.

Die komende afdelings verteenwoordig die bydrae van die huidige studie. Dit word opgevolg deur 'n evaluering van die betroubaarheid, geldigheid en bruikbaarheid van die resultate en die beperkinge van die studie. Dan volg voorstelle vir moontlike toekomstige navorsing en word die teoretiese en praktiese bydrae bespreek. Laastens word die verhandeling opgesom en afgesluit.

Navorsingsoorsig

Die doel van die studie was om eerstens 'n uiteensetting te gee van waaroor transnasionale geskiedenis handel; om tweedens 'n lewensbeskrywing van 'n individuele Duitse immigrant, Wolfgang Wehrmeyer, na Suid-Afrika vanuit 'n transnasionale perspektief te beskryf; en derdens, om empiriese gegewens oor Duitse immigrasie na Suid-Afrika in die twintigste eeu te ondersoek.

Navorsingsmetodes en insameling van data

Inleiding tot navorsingsmetode

As grondslag vir die studie is 'n historiografiese ondersoek van stapel gestuur om inligting te kry uit sekondêre bronne oor die Duitse immigrante en die mate waartoe die materiaal tot die ontwikkeling van 'n inleiding en raamwerk vir die voorgenome studie kon wees. 'n Groep respondente is genader en versoek om hul wedervaringe in Duitsland en Suid-Afrika met die navorser te deel. Daar is gebruik gemaak van navorsingsvraelyste wat in Afrikaans geformuleer is en daarna in Duits en Engels vertaal is. Die respondente het verkies om die Duitse navorsingsvraelyste te antwoord. Onderhoude is gevoer, oopeinde vrae is gevra en daarmee saam is biografieë, memoires, dokumente, foto's en, waar moontlik, ook ou korrespondensie versamel.

Na 'n aanvanklike gesprek met respondente waartydens die doel van die studie verduidelik is en die respondent hom- of haarself bereid verklaar het, is 'n vraelys aangebied. Die antwoorde van die vraelyste is dan kwantitatief gekategoriseer en

ontleed deur gebruik te maak van beskrywende statistieke.⁵ Die vraelys het ook kwalitatiewe inligting opgelewer wat geïnterpreteer kon word.

Kwalitatiewe en kwantitatiewe navorsingsmetodes

Die navorsingsmetodes het voorsiening gemaak vir die insameling van beide kwantitatiewe en kwalitatiewe data in 'n gemengde metode (*mixed methods*) benadering.⁶

Kwalitatiewe metode

In kwalitatiewe studies word betroubaarheid gedefinieer in terme van bestendigheid, konsekwentheid en akkuraatheid.⁷

'n Kwalitatiewe metode van ondersoek behels "hoe"-vrae. Hoe verklaar die respondente sy ervarings en hoe moet die gebeure en verskynsels geïnterpreteer word? Dit is hier waar die gevolgtrekkings gemaak is oor hoe die Duitse immigrant se transnasionaliteit ontwikkel het en inligting verkry is oor sy transnasionalisme.

Kwantitatiewe metodes

Kwantitatiewe data wat uit die dokumentasie verkry is, het waardevolle inligting en tendense geopenbaar. Inligting ten opsigte van die drie-generasie-indeling van die immigrante, het duidelik na vore gekom. Gevolglik was dit moontlik om 'n klassifikasie te maak van: dié wat die Tweede Wêreldoorlog as volwassenes ervaar het; dié wat kinders was ten tye en dié wat gebore is aan die einde van die oorlog; en dié wat die eerste hongersjare of na-oorlogse jare beleef het. Statistiese inligting oor hul herkoms en plek van geboorte, asook direk voor verlatting van Duitsland, het 'n aanduiding gegee of hulle vlugtelingen uit die voormalige Duitse Oosgebiede was, of uit Duitsland self, wat hul ekonomiese status met dié van vlugtelingen sou laat ooreenstem. Die data oor huwelikstatus is 'n aanduiding van intieme verhoudings en burgerskap, 'n aanduiding van lojaliteit in terme van hul *heimat* en die nuwe *heimat*, Suid-Afrika. 'n Opsomming van hul kwalifikasies met aankoms in Suid-Afrika en ten tyde van die onderhoud is gemaak. Daarna is die mense met geleerdheid in kategorieë ingedeel. Sodoende is afleidings gemaak van: die vaardighede en kwalifikasie wat hulle met hulle na Suid-Afrika saamgebring het; hoe hulle plaaslik

⁵ A.S. de Vos, et al., (eds.), *Research at grass roots, for the social sciences and human service professions*, p. 283.

⁶ A.S. de Vos, et al., (eds.), *Research at grass roots, for the social sciences and human service professions*, p. 444.

⁷ L. Cohen, et al., (eds.), *Research methods in education*, (Routledge, London & New York, 2005), p. 18.

deur selfstudie en verdere studie hul kwalifikasies verbeter het; en op baie terreine 'n bydrae tot die ontwikkeling van Suid-Afrika gelewer het.

'n Kwantitatiewe analise van die respondente en die sosiale en ander groeperinge waaraan hulle behoort het, gee 'n aanduiding van die transnasionale vloeiruites waarbinne die Duitse immigrante beweeg het en hoe hulle transnasionale sosiale netwerke daarna uitgesien het.

Kwantitatiewe metodes is gebruik om 'n beeld te kry van die getal Duitse immigrante wat na Suid-Afrika geïmmigreer het en dit is vergelyk met ander groepe vanuit, byvoorbeeld die Verenigde Koninkryk, Nederland en Portugal. Die statistieke van die getal immigrante na Suid-Afrika is verkry uit die tabelle wat deur Peberdy in haar boek, *Selection Immigrants to South Africa*, saamgestel is. 'n Paar optelfoute het voorgekom, maar daar is opsluit aanvaar dat die basiese statistieke/syfers van immigrante korrek is en dat Peberdy nie rekeningkundig georiënteerd was nie.⁸

Samevatting van elke hoofstuk en bespreking van navorsingsvrae

In hierdie afdeling word elke hoofstuk kortliks saamgevat en die navorsingsvrae in oënskou geneem.

Hoofstuk 1: Inleiding

Die hoof navorsingsvraag is:

Is dit moontlik om binne 'n familiegeskiedenis, 'n skrywe oor transnasionale geskiedenis saam te stel en met empiriese gegewens oor Duitse immigrasie na Suid-Afrika in die twintigste eeu op 'n prosopografiese werkswyse 'n transnasionale historiese studie te ontsluit?

Die inleiding gee die probleemstelling, bespreek Duits-Suid-Afrikaanse historiografie soos in die verlede nagevors. Die relevante vraagstelling, navorsingsdoelstellings asook hipotese is uitgespel.

'n Deeglike literatuuroorsig is gedoen oor werke van vooraanstaande vakkundiges op die gebied van historiografie, ten opsigte van transnasionaliteit en transnasionalisme. Dit sluit in die werke van kenners op die terrein soos, onder meer, H.G. Haupt, J. Kocka, T. Faist, R. Bauböck, N. Kühn, S. Vertovec, M.K. Ruokonen-Engler, P. Levitt, D. Hoerder, L. Pries en M. Tilse.

⁸ S. Peberdy, *Selecting immigrants: National identity and South Africa's immigration policies, 1910-2008*, (Wits University Press, Johannesburg, 2009), pp. 257-290.

Hoofstuk 2: Metodiek

Die eerste doelwit van hierdie studie was om 'n antwoord te kry op die volgende vraag:

Wat is transnasionale geskiedenis en hoe kan hierdie benadering tot die geskiedenis in Suid-Afrika ondersoek word?

Die doel was om transnasionale historiografie, waarvan transnasionaliteit en transnasionalisme die onderdele uitmaak, te ondersoek.

Die verskynsel van transnasionaliteit is die gevolg van immigrasie. Daar is kortliks verwys na die definisie van immigrasie en die redes en voordele van immigrasie. 'n Vergelyking is getref tussen Duitse immigrante na Australië en na Suid-Afrika. Daar is gekyk na waarom die Duitse immigrante wou emigreer en waarom Australië en Suid-Afrika graag immigrante wou bekom.

Daar is bevind dat die begrippe “transnasionaliteit” en “transnasionalisme” betreklik nuwe terme in historiografie is en nog in 'n evolusionêre proses is. Bauböck en Faist het verwys na die “Wittgenstein se afleiding”- beginsel, wat behels dat die betekenis van die woord, soos “transnasionaliteit”, afgelei moet word uit hoe die woord deur akademië beskou word. Die woord “transnasionaliteit” kom gereeld voor in huidige literatuur oor transnasionale geskiedenis. Die wyse waarop en konteks waarin die woord gebruik word, dui aan dat dit 'n samevoeging is van die woorde “transnasionaal” en “identiteit”. Beide definisies is breedvoerig behandel. Transnasionalisme is 'n breë begrip en volgens huidige gebruik van die woord deur akademië, en veral Duitse akademië, beteken transnasionalisme die veelvoudige verwantskappe, vriendskapbande en interaksies wat mense bind, asook die instansies oor die grense van nasionale state heen. Dit is belangrik om kennis te neem van 'n aspek van transnasionalisme, naamlik die toedeling van die begrip van politieke inhoud en 'n ideologiese ingesteldheid. Die ‘-isme’ in “transnasionalisme” suggereer 'n ideologie. In hierdie studie is politieke/ideologiese betekenis slegs onderdeel van die groter prentjie.

Uit 'n literatuurstudie word die gevolgtrekking gemaak dat die konsepte van transnasionaliteit en transnasionalisme verwant is aan mekaar en dat die idees nie in konflik met mekaar is nie, maar mekaar komplimenteer. Vir die doel van die studie is transnasionaliteit gedefinieer as die transnasionale identiteit van die immigrant en die groep immigrante van dieselfde tuisland. Die immigrant het 'n nuwe aangepaste identiteit en het deur 'n tweede sosialiseringproses gegaan. Verder word transnasionalisme gedefinieer as die omvattende begrip van alles – metodiek, beginsels, prosesse, alles wat gebeur met die immigrant en die verskillende aspekte van transnasionalisme, transnasionale sosiale ruimtes en netwerke en transnasionale familie-groepe. Die begrippe transnasionaliteit en transnasionalisme was die uitgangspunt van die studie.

Die studie het verder die kwantifiseerbare kenmerke van transnasionaliteit geïdentifiseer, naamlik taal, intieme verhoudinge, godsdiens, burgerskap en kulturele eienskappe. Die identifiseerbare prosesse van assimilasië, integrasie en transkulturasie is ook binne die raamwerk van transnasionaliteit bespreek. Die gevolg van transnasionaliteit is die oordra van kennis en waardes. Duitse immigrante het in hierdie opsig 'n positiewe bydrae gelewer in Suid-Afrika en het die land ekonomies en kultureel ontwikkel. Die aspekte van vergelyking, veralgemening, verstrengeling en oordraging in transnasionale historiografie is ook toegelig.

Oor die metodologiese navorsingsbenadering tot vraagstelling is die volgende van toepassing: transnasionaliteit het te make met die identiteit van mense en daarom was die navorsing biografies georiënteerd. Om vooropgestelde idees te vermy, is die navorsingsvrae geformuleer om empiriese gegewens te verskaf sodat dit gekategoriseer en geanaliseer kon word en sodoende tot substantiewe gevolgtrekkings te kom. Die navorsingsvrae in 'n studie van hierdie aard is dinamies en is met verloop van tyd aangepas. Daar is ook in gedagte gehou dat immigrasie 'n transformasieproses is en dat die lewenswyse van die onderwerp en sy geaardheid verander met verloop van tyd en so ook sy subjektiwiteit en identiteitkonstruksie beïnvloed het. As gevolg hiervan was die vrae tydens onderhoude oop eindigend en gestruktureerd.

Hoofstuk 3: Die transnasionale lewensloop van Wolfgang Wehrmeyer, 'n Duitse immigrant na Suid-Afrika

Navorsingsvraag nommer twee:

Sou dit moontlik wees om die lewensbeskrywing van 'n individuele Duitse immigrant (Wolfgang Wehrmeyer) na Suid-Afrika vanuit 'n transnasionale perspektief te beskryf?

Die drie generasies konvensie, soos geformuleer deur Laney, word in die inleiding van hoofstuk 3 uiteengesit en dit is belangrik om hierdie konvensie in gedagte te hou, omdat die Duitse immigrante vir hierdie studie daarvolgens gekategoriseer en ontleed is. Die eerste generasie is diegene wat die *Dritte Reich* as volwassenes ervaar het. Die tweede generasie het die oorlog as kinders ervaar, terwyl die derde groep dié is wat ná 1945 gebore en ook die kinders was van die eerste en tweede groep.

Wolfgang Wehrmeyer was deel van die tweede generasie en deel van die 72% van die respondente van die tweede generasie. Hy is gebore in 1933 en was 12 jaar oud toe die Tweede Wêreldoorlog beëindig is. Hy het reeds vroeg in sy lewe 'n mate van "transnasionaliteit" beleef. Hy is gebore as 'n stedeling in Potsdam en het vir die eerste deel van sy kinderjare in Berlyn gewoon. Gedurende die oorlog, van 1943 tot 1946, was hy woonagtig op die platteland, in Obergruna naby Freiberg in Saksie, by sy Oupa en Ouma Hoyer. Hier het die plaaslike bevolking die Duitse dialek *Sächsisch* gepraat, wat verskil van die Hoog-Duits wat in Berlyn gepraat is. Wat Wolfgang se transnasionale betref, het hy sy familiebande in Duitsland behou. Hy

het gereeld met sy vader en jonger broer, Wilfried-Helmut, gekorrespondeer, asook sy tante Minna en tante Louise Spiegeler, jonger susters van sy vader. 'n Ouer suster van sy vader, Marie Engelmann, wat na die Verenigde State van Amerika geïmmigreer het, het ook met Wolfgang gekorrespondeer.

Die Suid-Afrikaanse Spoorweë het 'n klas GMAM Garratt-lokomotief aangekoop in 1955. Van die onderdele is in Duitsland vervaardig en toe daar tegniese probleme ontstaan het, is 'n ingenieur uit Duitsland gestuur om ondersoek in te stel. Wolfgang is aan die ingenieur toegedeel en hy moes as tolk optree. So het hy 'n transnasionale brug gevorm tussen Suid-Afrika en Duitsland.

Wolfgang vertel dat hy maklik Afrikaans geleer het, maar gesukkel het om Engels te leer, veral met die uitspraak van sekere Engelse klanke. Hy het geheel en al verafrikaans en teen die einde van sy lewe goed Afrikaans gepraat, met 'n effense Duitse aksent. Wolfgang het met 'n Afrikaanssprekende Boeremeisie getrou en sy vier seuns Afrikaans grootgemaak, terwyl Duitse geregte en gewoontes, onder meer stiptelikheid, akkuraatheid en hardwerkendheid, behoue gebly het. Hy was lief vir Afrikaanse musiek, maar Duitse volksmusiek was sy grootste liefde. Wolfgang het ses jaar na sy aankoms Suid-Afrikaanse burgerskap aanvaar. Hy het politiek vermy, maar was lojaal teenoor Suid-Afrika en het gedurende die politieke onrus van die 1970's en 1980's aan die plaaslike burgermagaktiwiteite te Kroonstad deelgeneem. Hy het 'n Duits-Afrikaanse transnasionaliteit besit en het onder die Boeregemeenskap van die Noordwes-Vrystaat as *die Duitser* bekend gestaan.

Hoofstukke 4, 5 en 6: 'n Prosopografiese beeld van Duitse immigrante na Suid-Afrika, met die insluiting van Wolfgang Wehrmeyer as individu, gedurende die tydperk ná 1945

Navorsingsvraag nommer drie:

Is dit moontlik om bruikbare empiriese gegewens oor Duitse immigrasie na Suid-Afrika in die 20ste eeu, tesame met die individuele gegewens van Wolfgang Wehrmeyer, prosopografies saam te snoer met die doel om die transnasionale geskiedenis van interaksie tussen Suid-Afrika en Duitsland beter te verstaan?

Hierdie navorsingsvraag is beantwoord in drie opeenvolgende hoofstukke. Dit is in drie verdeel as gevolg van die volume en omvang van die studie en resultate. Hoofstuk vier fokus op die immigrante se Duitse identiteit en hoe dit deur Nasionaal-Sosialisme beïnvloed is. In hoofstuk vyf volg 'n bespreking van die Duitse immigrante en hul transnasionale sosiale netwerke en ruimtes. In hoofstuk ses word individuele transnasionale belewenisse van 'n paar Duitse immigrante uitgelig en weer eens is die fokus op Wolfgang Wehrmeyer as die gewone burger, maar as hooffiguur. In dié drie hoofstukke word die biografieë van Duitse immigrante in 'n prosopografiese konteks saamgesnoer. Daaruit is dit moontlik om eienskappe van transnasionaliteit en transnasionanisme te behandel.

Hoofstuk 4: Die Duitse immigrante se identiteit en hoe dit beïnvloed is deur Nasionaal-Sosialisme

Vanaf die magsoorname van die Nasionaal-Sosialiste in 1933 in Duitsland, het verskeie organisasies die Nasionaal-Sosialistiese ideologie op verskillende maniere en intensiteit gedien. 'n Paar is in detail behandel vir die doeleindes van hierdie studie, maar by uitstek net dié wat 'n direkte invloed op deelnemende respondente van die studie gehad het. Die *Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei* (NSDAP) en militêre, paramilitêre organisasies en die geheime polisie (Gestapo) is nie behandel nie. Dit kan dien as 'n moontlike terrein vir verdere navorsing.

Die meerderheid Duitse immigrante was vroeër in Duitsland in die *Jungvolk (Pimpfe)*, *Hitler Jugend (HJ)*, *Jungmädel*, *Bund deutscher Mädel (BDR)* en *Reichs Arbeitsdienst*. Binne hierdie Nasionaal-Sosialistiese organisasies is die tweede-generasie Duitse immigrante, wat die oorlog as kinders ervaar het, se aanvanklike identiteite gevorm.

Hoofstuk 5: Die Duitse immigrant en transnasionale sosiale netwerke

Transnasionale vind plaas binne transnasionale sosiale netwerke, waar die Duitse immigrante verhoudinge met mekaar gesmee het en die organisasies waaraan hulle behoort, bydra tot 'n milieu waar hulle transnasionale verhoudinge kon ontwikkel. Sommige van die organisasies het reeds 'n geruime tyd bestaan en het reeds die behoeftes van Duitse immigrante van voor 1945, gedien. Die Suid-Afrikaans-Duitse Kultuurvereniging (SADK) het die Duitse diaspora gedien in Suid-Afrika voordat die 1945 Duitse immigrante na Suid-Afrika gekom het. Die Suid-Afrikaans-Duitse Kultuurvereniging het 'n bloeitydperk beleef gedurende die tweede helfte van die 20ste eeu. In onlangse jare het die Suid-Afrikaans-Duitse Kultuurvereniging grootliks prominensie verloor. Die leeftyd van die Duits-Afrikaanse Hulpbond, of *Deutsch Afrikanische Hilfsausschuß* (DAHA) was kort en die doel was om humanitêre hulp in 'n tydperk van honger en swaarkry, ná die oorlog aan die Duitse bevolking te skenk. Die bystand het tot 'n einde gekom nadat die Duitse ekonomie weer verbeter het. Net so het die Tussenregeringskomitee vir Europese Verhuising vir 'n periode gehelp om Duitse emigrasie te bevorder. Die werwingsagentskap, Transa (EDMS.) BPK., het nog tot laat in die 1960's 'n funksie vervul deur met Suid-Afrikaanse regeringsubsidies geskoolde Duitse immigrante vir Suid-Afrika in Duitsland asook Oostenryk te werf.

Die *Afrika Post*, 'n Duitse tydskrif wat maandeliks in Pretoria uitgegee is, onder redakteurskap van Horst Thormeyer, was die media-instrument wat Duitse immigrante met hulle *heimat* Duitsland in verbinding gebring het. Hier kon Duitsers lees wat in die *heimat* gebeur en ook verneem van die aktiwiteite beskikbaar onder die Duitse diaspora.

Die Bond van oud-Duitse soldate en geïnterneerdes het in die 1970's 'n aanvang geneem en het bestaan solank as wat 'n aansienlike aantal oud-Duitse soldate, asook oud-Duitsgesinde Afrikaners, nog geleef het. Laasgenoemde was 'n groepie

wat weens hul aktiwiteite en oortuigings vir generaal Jan Smuts en sy regering tydens die Tweede Wêreldoorlog 'n bedreiging was en gevolglik in interneringskampe geplaas is. Die organisasie was transnasionaal in die sin dat Duitsers en Afrikaners binne die organisasie nasionale grense oorskry het, 'n gesamentlik doel gehad het en met mekaar geïntegreer het.

Die *Schlaraffen* kan moontlik vergelyk word met die Vrymesselaars of die Afrikaner Broederbond. Dit is 'n organisasie waaraan slegs Duitssprekende mans mag behoort. Die lede bestaan meestal uit ouer manspersone, gewoonlik sakemanne, intellektuele, kunstenaars, en andere. Die doel van die organisasie is om die kunste en humor te bevorder, maar is meer 'n plek waar Duitse mans eksklusief kan sosialiseer en vriende maak. Die organisasie is transnasionaal en lede vorm 'n broederskap regoor die wêreld. Die takke in Suid-Afrika is gestig deur Duitse immigrante ná die Tweede Wêreldoorlog.

Die *Evangelische Stadtmission im Südlichen Afrika* (ESSA) is 'n transnasionale kerkverband en 'n afdeling van die St. Chrischona-gemeentes wat hul hoofkantoor naby Basel in Switserland het. Hulle het 'n aansienlike aantal gemeentes in Duitsland en ook in Frankryk. Daar is gereelde kontak tussen Suid-Afrika en Duitsland. Predikante van die gemeentes in Suid-Afrika word by St. Chrischona se teologiese skool opgelei en kerkleiers vanuit Duitsland besoek Suid-Afrika op 'n gereelde basis. Elke vyf jaar moet 'n Suid-Afrikaanse Stadtmission predikant *Heimatsdienst* doen. Dit behels dat hy en sy gade St. Chrischona besoek, gewoonlik ten tye van 'n spesiale konferensie, en dan vir ongeveer twee tot drie maande by verskillende gemeentes in Duitsland preek en verslag doen wat in Suid-Afrika gebeur. Ook in die kerk se tydskrif, die *Chrischona Panorama*, word inligting oor gebeure binne die kerk versprei.

Die *Freunde des Deutschen Ostens* vereniging is 'n fenomeen van transnasionale onder die Duitse diasporagroep van, ná 1945. Die vereniging het ontstaan onder die Duitse vlugteling-immigrante uit Oos- en Wes-Pruise in Suid-Afrika. Later is die lidmaatskap verbreed om enige Duitssprekendes te inkorporeer. Die doel van die organisasie is om kontak met mekaar te behou, die herinneringe van vroeër lewendig te hou en om oor onderwerpe in die *heimat* te besin.

Die Duitse adel- en familieverband-groepe is 'n interessante verskynsel en inligting oor die rol wat hulle speel in die Duitse samelewing is beperk, wat 'n moontlike onderwerp vir toekomstige navorsing kan wees. In hoofstuk vyf is die transnasionale ruimtes waarbinne die Duitse immigrant beweeg ondersoek deur middel van kwantitatiewe en kwalitatiewe metodes en daar is spesifiek gekyk na hul taal- en huiskultuur, intieme verhoudinge, godsdiens en burgerskap. Verder is hulle sieninge en deelname aan politiek en die destyds militêre diensplig en Bosoerlog in die 1980's onder die vergrootglas geplaas.

Binne hierdie Duits-georiënteerde organisasies kon die Duitse immigrante mekaar ontmoet, netwerk en kon hulle ook kontak behou met Duitsland. Die organisasies het 'n milieu vir kommunikasie geskep waar die Duitse immigrante aansluiting kon vind

en ondersteuning kon vind, asook hulp om in die nuwe land aan te pas. Gesamentlik kon hul ook die herinneringe van hul vroeër *heimat* vier.

Hoofstuk 6: Individuele transnasionale belewenisse met Wolfgang Wehrmeyer as die hooffiguur

Hoofstuk ses is in drie afdelings verdeel. In die eerste plek is die nuwe identiteit van die Duitse immigrant en sy transnasionaliteit ten opsigte van integrasie, assimilasie en akkulturasie ondersoek. Tweedens is 'n paar individuele gevalle, maar meer spesifiek Wolfgang Wehrmeyer, kwalitatief omskryf. 'n Figuurlike grafiekboog van sy transnasionalisme kan gevolg word en sien soos volg daaruit: die begin, dan die hoogtepunt en aan die einde die laagtepunt. Die faktore wat hulself uitspeel in sy familie geniet aandag. Dit is 'n weergawe van sy lewensreis en van sy familie.

Gisela Kahler, Fred Brahmmer en Lothar Neethling, gebore Tietz, was Duitse vlugteling-immigrante uit die Oostelike gebiede, terwyl Adolf Helmers, Horst en Hildegard Meyberg burgers van Wes-Duitsland was. Ursula Brenner daarteenoor was 'n uitsonderlike geval. Sy was nie 'n Duitse immigrant nie, maar het vlot Afrikaans geleer praat en as gevolg van haar liefde vir die Duitse kultuur en in besonder deur middel van *Volkstanz*, het sy 'n persoonlike, menslike burg van transnasionaliteit geword deurdat sy die *Deutschtum* onder die Duitse immigrante in Suid-Afrika wou bevorder en terselfdertyd die Afrikaanse volkspelekkultuur deur middel van toergroepe na en van Duitsland bekend gestel het.

Derdens is in die proses van transnasionalisme en immigrasie 'n verskeidenheid van menslike vaardighede aan Suid-Afrikaners oorgedra, waarvan die menslike hulpbronne en prestasies van Yskor en Sasol die bekendste voorbeelde is. Na 1994 het hoogsopgeleide vakmanne en doktore weens marginalisering in die post-Apartheid era na Duitsland geïmmigreer en sodoende het Duitsland weer by hul kundigheid baat gevind.

Geldigheid en betroubaarheid van die resultate

Die navorser het dit gedurende die tyd van die ondersoek ten doel gestel om homself in te leef in die Duitse immigrantgemeenskap te Pretoria en Johannesburg. Hy is self die kind van 'n Duitse immigrant en het grootgeword in 'n transnasionale milieu, met 'n voet in die Afrikaanse kultuur, 'n ander voet in die Duitse kultuur en ook 'n hand in die Engelse kultuur, deurdat hy getroud is met 'n Engelssprekende Suid-Afrikaner.

Die navorser was sedert 1998 eers 'n besoeker en later lidmaat van die *Stadtmission* te Pretoria. Hy was 'n deelnemer aan die kerklike aktiwiteite soos *Männerfrühstück* – manne-ontbyt, *Wanderungen* – staptogte, kerkkampe en besoeke aan die ander gemeentes te Johannesburg en Vanderbijlpark. Hy was aktief betrokke, nie net by die Duitse gemeenskap in die geheel nie, maar spesifiek by die Duitse immigrante na Suid-Afrika ná 1945. Hy het aangesluit by *Freunde des Deutschen Ostens* en

besoek die afgelope vyf jaar gereeld byeenkomste, wat gemiddeld vier keer per jaar om die beurt in Pretoria en Johannesburg plaasvind. 'n Verdere besoek sluit in 'n vergadering van die *Schlaraffen*, kerkdienste van die Lutherse Evangeliese kerke, te Pretoria, Kroondal by Rustenburg, Hermannsburg – KwaZulu-Natal en St. Paulus te Fairlands, Johannesburg.

Reise is in 1995 en 2012 na Duitsland onderneem, om familie en terreine te besoek. Plochingen by Stuttgart, waar Wolfgang se broer, Wilfried-Helmut Wehrmeyer, asook sy nakomelinge woon, Obergruna by Freiberg in Sakse waar Wolfgang Wehrmeyer gedurende die oorlog by sy Oupa en Ouma Hoyer groot geword het, Potsdam waar Wolfgang Wehrmeyer se vader in die Duitse weermag was en hy gebore is en Staaken-Berlyn waar die familie gewoon het, is besoek. In Berlyn het sy vader by die *Reichskanzlei* in die administrasie se ontvangsafdeling gewerk as *Ministeriumsamtsgesilfe*. So is ook Settrup by Schale en Hopsten, in *Nordrhein-Westfalen* besoek, waar Hermann Wehrmeyer gebore is en waar heelwat Wehrmeyers van die streek reeds die afgelope 400 jaar woon.

Die studie voldoen aan Glaser⁹ se kriteria vir betroubaarheid en geldigheid.

- Eerstens, die vrae in die navorsingvraelys is duidelik en eenvoudig geformuleer, sodat data verkry kon word, wat ontleed kon word en tendense kon uitwys. Betroubaarheid van die resultate is versterk deurdat 'n genoegsame steekproef van die aantal respondente uit die Duitse immigrante-populasie verkry is.
- Tweedens, die vrae wat gestel is, was van toepassing op die meerderheid van respondente en hul ervarings.
- Derdens, die navorsingvrae was buigbaar genoeg om aangepas te word en sodoende nuwe data te akkommodeer.

Waar inligting vermeld en stellings gemaak word, is dit deurgaans gerugsteun deur voetnotas wat verwys na sekondêre en primêre bronne. Alle primêre inligting is geboekstaaf en beskikbaar in 'n geordende private argief.

Beperkinge van die ondersoek

'n Leemte in die ondersoek was die feit dat die navorser homself in 'n beperkte omgewing bevind het. Duitse immigrante wat hulself in ander Lutherse en Katolieke Kerke, in Duitse enklaves, soos byvoorbeeld die gemeenskappe te Piet Retief, in KwaZulu Natal, Kaapstad en die Kaapse skiereiland bevind het, is nie na behore ondersoek nie.

⁹ B. Glaser, *Doing grounded theory: issues and discussions*, (Sociology Press, Mill Valley, 1998), p. 18.

Geleentede vir verdere ondersoek

Gebaseer op die bevindinge en ondersoek in die huidige studie, word die volgende voorstelle gemaak ten opsigte van toekomstige navorsing:

- Die kinders van die Duitse immigrante verteenwoordig 'n nuwe generasie en die vraag bestaan hoe het hulle transnasionale erfenis en hoe sien hulle transnasionale identiteit. Wessendorf het in haar boek, *Second-generation transnationalism and roots migration*, die veld van tweede generasie transnasionale identiteit ondersoek.¹⁰
- Tempelhoff het opgemerk dat die transnasionale sosiale netwerkstelsel van die Duitse adel belangrik is en dit regverdig verdere ondersoek. Die Duitse adel is 'n geslote gemeenskap en beweeg nie in die kaskal nie. In 'n demokratiese Duitsland het hulle hul vroeëre rol as aristokrate verloor.
- Soos elders genoem, het duisende Duitse immigrante ná die Tweede Wêreldoorlog ook na die Verenigde State van Amerika, Australië,¹¹ Kanada¹² en verskeie ander lande geïmmigreer. 'n Vergelykende studie van die ervaringe van die Duitse immigrante tussen hierdie lande behoort interessante resultate te lewer. In die meeste van hierdie lande was daar 'n dominerende taalgroep waarbinne die Duitse immigrante hulle moes laat assimileer en integreer, maar in Suid-Afrika en Quebec, Kanada, was dit anders. Daar was twee dominerende tale: in Suid-Afrika was dit Afrikaans en Engels, en in Quebec, Frans en Engels. Unieke situasies in die twee lande het etnisiteit aangemoedig. 'n Verdere studie op hierdie gebied behoort waardevolle kennis te verskaf.

Die bydrae van die navorsing

Die navorsing bied 'n aantal teoretiese sowel as praktiese bydraes tot bestaande kennis.¹³

Teoretiese bydrae

Die studie maak die volgende teoretiese toepassings en toepassings:

- Twee moontlike definisies van nuwe terminologie, naamlik transnasionale identiteit en transnasionale identiteit word aan die Afrikaanse taal bekend gestel.

¹⁰ S. Wessendorf, *Second-generation transnationalism and roots migration*, (Ashgate Publishing Limited, Surrey, 2013).

¹¹ J. Tampke, *The Germans in Australia*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2006).

¹² A. Freund, (ed.), *Beyond the nation? Immigrants' local lives in transnational cultures*, (University of Toronto Press, Toronto, 2012).

¹³ J.E. Wehrmeyer, A critical investigation of deaf comprehension of signed TV News interpretation, (Ph. D. thesis, University of South Africa, Pretoria, 2013), p. 301.

- Transnasionale sosiale ruimtes en netwerkteorie vanuit die Duitse akademiese milieu en 'n mindere mate die Engelse milieu, Brittanje, Verenigde State van Amerika en Kanada, is in die Afrikaanse historiografiese ruimte bekend gestel.
- Die historiografiese benadering van prosopografie is bekendgemaak aan die Afrikaanse akademiese gemeenskap.

Praktiese toepassings

Naas die teoretiese bydrae maak die studie ook 'n praktiese bydrae:¹⁴

- Die studie funksioneer as 'n instrument om die nalatenskap van die Duitse immigrante, hul nagedagtenis en herinneringe te bewaar.
- Die studie verskaf 'n beter begrip vir die faktore wat die identiteit van Duitse immigrante gevorm het, naamlik die invloed van Nasionaal-Sosialisme. Dit verklaar hul gedrag en reaksie op die Suid-Afrikaanse omstandighede, die politieke klimaat van die Apartheidsjare, vanaf die Tweede Wêreldoorlog tot 1994 en selfs daarna, asook op die inwerkingstelling van nie-rassige demokrasie in Suid-Afrika.
- Die navorsing kan die vertrekpunt wees vir verdere studies oor transnasionisme en transnasionaliteit onder diaspora-immigrante-groepe in Suid-Afrika, maar ook elders in die wêreld.

Samevattende opsomming

In hierdie hoofstuk is die uitkomstige pertinent opgesom en is die navorsingsvrae beantwoord. Die teoretiese sowel as praktiese bydraes van die navorsing is bespreek. Daarna is die geldigheid en betroubaarheid getoets in terme van beide kwalitatiewe en kwantitatiewe standaarde. Die studie het afgesluit met aanbevelings vir toekomstige navorsing, gebaseer op die studie se resultate. Die analitiese metodologie/historiografiese raamwerk van die studie is gebaseer op transnasionisme en transnasionaliteit.

Die studie het swaar gesteun op die samewerking en vertroue van die Duitse gemeenskappe in Gauteng en die Noordwes-provinsie. Goeie verhoudings is gebou met hierdie gemeenskap en terugvoer waar gevra, is gegee. Die studie duur nog voort en navorsingsvraelyste word steeds gegee aan belangstellendes vir 'n verdere studie op hierdie terrein.

In die navorsingsfase van hierdie projek, is tentatiewe bevindings in 'n voordrag aan die Genealogiese Vereniging van Suid-Afrika, Noord-Transvaaltak in Pretoria by die

¹⁴ J.E. Wehrmeyer, A critical investigation of deaf comprehension of signed TV News interpretation, p. 303.

Voortrekker Monument tydens 'n vergadering aangebied. Die voordrag is positief ontvang.¹⁵

Daar word beplan om die bevindinge van die studie beskikbaar te stel aan: die Suid-Afrikaans-Duitse Kultuurvereniging, Stadtmission gemeentes, *Freunde des Deutschen Ostens*, die Universiteit van Berlyn en Universiteit van Konstanze, wat 'n belangstelling het in die *Deutschtum* van Suid-Afrika. 'n Artikel oor die studie word ook in die vooruitsig gestel om geplaas te word in 'n geakkrediteerde joernaal. Die hoop bestaan dat die studie se bevindinge op hierdie manier in die akademiese gemeenskap gedissemineer kan word.

Die Duitse immigrante wat na Suid-Afrika gekom het ná 1945 het 'n positiewe bydrae tot die land se ontwikkeling gelewer. Hulle het ingeskakel by die *Volks-Duitsers* van Suid-Afrika, maar tog 'n identifiseerbare *Reiches*-Duitser diasporagroep gevorm.

Ten slotte, Wolfgang Hermann Wehrmeyer, wat in hierdie studie biografies beskryf word, was een van baie Duitse immigrante na Suid-Afrika in die twintigste eeu. Hy was ook die skrywer se vader. 'n Eenvoudige mens en tog ook 'n besondere persoon. In die ondersoek na wie Wolfgang Wehrmeyer in die konteks van 'n unieke transnasionale identiteit was, het die navorser self ook 'n denkproses deurgemaak – die ontsluiting van 'n persoonlike en eiesoortige transnasionale identiteit.

Wolfgang het pas mondig geword toe hy as enkeling saam met 'n groep jong Duitse mans in Kaapstad se hawe met die Stirling Castle aangekom het. By die Spoorwegkollege op Kroonstad moes hy leer Afrikaans praat. Deur sy huwelik met 'n Boeremeisie sou hy in die Afrikaanse gemeenskap geïntegreer word.

Na die trauma en hongersnood van die Tweede Wêreldoorlog het hy in Suid-Afrika 'n nuwe tuiste gevind waar hy kon floreer en 'n suksesvolle loopbaan kon beoefen.

Die grootste keerpunt in sy lewe was toe hy, op 14-jarige ouderdom, kennis geneem het van die groot liefde wat God vir hom gehad het. Hy het 'n volgeling van Jesus Christus geword in die tradisie van die Duitse Piëtiste. Dit was met hierdie vaste anker in sy lewe waarmee hy deur die lewe gereis het en elke krisis die hoof kon bied. Hy het gepoog om sy bande met sy broer en familie in Duitsland te behou en sy medemens in Suid-Afrika te dien. Deur sy beroep, bestuursvermoë en entrepreneurskap, kon hy werk verskaf aan ander en daarmee saam ook vir sy familie sorg.

¹⁵ S.J. Basch, (red.), Genealogiese Genootskap van Suid-Afrika, Noord-Tranvaaltak, Nuusbrieff nr. 9, Oktober 2014, ntv1@genza.org.za, p.1-3.

Die skrywer onthou Wolfgang as 'n liefdevolle vader en vriend onder omstandighede van krisis. My vader het sy vrou en ons vier seuns lief gehad. Die woorde van Wolfgang se broer, Wilfried-Helmut, vat saam wat Wolfgang en sy mede-Duitse immigrante se wesentlike ervaring en belewenis was:

Wir haben immer aus etwas Schlechtem etwas Gutes gemacht und haben uns trotzdem wohl gefühlt.¹⁶

Ons het altyd iets positief gemaak uit moeilike omstandighede en het ons self geniet en was gelukkig.

¹⁶ WPA, MO (4B), W.H. Wehrmeyer, (76), Plochingen, Stuttgart, 2012.05.20, (NF82,CD: U-9).

Bibliografie

Primêre bronne

Owerheidsargiefbewaarplekke

Die Nasionale Suid-Afrikaanse Argiefbewaarplek, Hamiltonstraat, Pretoria. Argief van die Tesourie, Lêer [48/45/9], Immigration – European Immigration Scheme. Expenditure i.c.w. visits by officials of overseas countries i.c.w. immigration matters – Individual cases.

Argiefbewaarplekke

Duitse bewaarplek. Deutsche Dienststelle (WASt). Deutsche Dienststelle für Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht, Eichborndamm 179, 13403 Berlin, Postanschrift Postfach 51 06 57, 13400 Berlin. Oberbefehlshaber der Kriegsmarine.

Wehrmeyer Persoonlike Argief, Pretoria (WPA)

Artefakte

Artefak: 1. Wolfgang Wehrmeyer se leer briewetas.

Artefak: 2. Wolfgang Wehrmeyer se Harvey medalje.

Argiefdokumente

Lêer: Belangrike dokumente: Hermann Wehrmeyer, (1903-1963).

Lêer: Belangrike dokumente: Wolfgang Wehrmeyer, (1933-2008).

Lêer: Belangrike dokumente: Hermann Wilfried Wehrmeyer, (1961).

Lêer: Eksekuteurs dokumentasie: Wolfgang Hermann Wehrmeyer, (2008).

Wehrmeyer, H.W., Statistiese analises werkboek.

Wehrmeyer, H.W., Transnasionale organisasies werkboek.

Wehrmeyer, H.W., Biografie Wolfgang Wehrmeyer, (1933-2008), werkboek.

Wehrmeyer, H.W., Biografiese inligting van Georg Felix en Ida Anna Hoyer werkboek.

Wehrmeyer, H.W., Gevallestudies werkboeke.

Fotoalbum: Militär-Wünsdorf.

Ongepubliseerde sekondêre persoonlike argiefbronne

Henke, H., Vorläufiges Konzept für mein Buch über die Familie Wehrmeyer, (Bad Bentheim, 2006).

Wehrmeyer, H.W., Die Wehrmeyers, (1600-2000), Deel I, (Pretoria, 2000).

Wehrmeyer, H.W., Die Wehrmeyers, Deel II, (Pretoria, 2004).

Wehrmeyer, H.W., 'n Nuwe vaderland, Deel III, (Pretoria, 2000).

Wehrmeyer, H.W., My herinneringe en aantekeninge oor die verlede en hede.

Korrespondensie (E-posse), Band 1

Frische, M., [martin.frische@stadmission.org.za], Frage, privaat e-pos aan Wehrmeyer, H.W. [hermann@fitzanne.co.za], 2012.04.24.

Holm, D., [dieterholm@worldonline.co.za], E. Holm, Man en Standpunt, Die Buren-Land-Volk-Geschichte, privaat e-pos aan Wehrmeyer, H.W. [hermann@fitzanne.co.za], 2015.09.21.

Leistner E., [leistner.gme@telkomsa.net], Rol van Duitse immigrante na 1945 in SA, Wehrmeyer motivering, privaat e-pos aan Wehrmeyer, H.W. [hermann@fitzanne.co.za], 2013.10.19.

Tempelhoff, J.W.N., [noreply@studentsupervisor.com], Hoofstuk 3, private e-pos aan Hermann Wehrmeyer, [hermann@fitzanne.co.za], 2014.08.05.

Tempelhoff, J.W.N., [Johann.Tempelhoff@nwu.ac.za], Hermann teorie van transnasionaaliteit en transnasionaalisme, private e-pos aan Hermann Wehrmeyer, [hermann@fitzanne.co.za], 2014.09.22.

Van der Westhuizen, A., [avdwesth@unisa.ac.za], Archives and Special Collections, Unisa, private e-pos, aan Wehrmeyer, H.W., [hermann@fitzanne.co.za], 2015.07.20.

Brosjures

Anom., 40 Jahre – Evangelische Stadtmission im Südlichen Afrika, (Brosjure) (s.n. Pretoria, 2006).

Anom., Chrischona Gemeindearbeit – Gemeindeordnung der Stadtmission in Südafrika und Namibia, (Brosjüre) (s.n., Pretoria, 1999).

Anom., A profile on a Gemcon customer: Focus on Mr Erich Sitting, Gemcontact (1)1 (Brosjüre), (Promedia, Lynwoodrif, Pretoria, ca 1990).

Hasenkopf, H., Nuusbrieff, Freunde des Deutschen Ostens, Johannesburg, 2014.06.07.

Geskrewe memoires

Freiherr von Ketelhodt, G.L.V.H.K.W., *Von West-Preußen nach Südafrika*, (Ongepubliseerde memoires, Randburg, 2003).

Kahler, G., gebore, Von Hennenberg, *Erinnerungen von Gisela Kahler, gebore Von Hennenberg*, (Ongepubliseerde memoires, Pretoria, 2014).

Krahmann, H., *Das Erfüllte Leben meiner Eltern, Aufgezeichnet für Familie und Freunde*, (Ongepubliseerde memoires, Augustus 2006).

Leistner, E., *Erinnerungen 1926 – 2013*. (Ongepubliseerde memoires, Pretoria, 2013).

Mehner M., *Manfred Mehner, Meine Erinnerung an den 2. Weltkrieg in Obergruna*, (Ongepubliseerde memoires, Obergruna bei Freiberg, Duitsland, 2014).

Rüsch, L.L.R., *Erlebnissen, Erfahrungen und Berichte, 2. Weltkrieg*, (Ongepubliseerde memoires, Pretoria, 2009).

Schaberg. P.W., *Gemeindienst – Lebensweg von E. und P.W. Schaberg 1898-1973. Einschließlich Entwicklung der Brüder Kirche in Südafrika, 1929-1970*, (Ongepubliseerde memoires, Inglesidestraat 14, Kampsbaai – Kaapstad, 1973).

Wehrmeyer, H.W., *Van troep tot offisier 1981-1983*, (Ongepubliseerde memoires, Pretoria, 2004).

Wehrmeyer, H.W., *Wehrdienst-Ehrendienst, Erinnerungen an meine Dienstzeit, Hermann Wehrmeyer, 1903-1963*, (Ongepubliseerde memoires, Pretoria, 2014).

Mondelinge onderhoudlêers

- Albien, G.K., (72), Vaalpark, Sasolburg, 2011.09.21, MO (2B), (NF37, CD: X-23).
- Albien, C., (69), Vaalpark, Sasolburg, 2011.09.22, MO (2B), (NF38, CD: X-24).
- Bantz, H.U., (76), Roodepoort, 2014.08.10, MO (3B), (NF64, CD: Z-7).
- Bertelsmann, E., (67), Garsfontein, Pretoria, 2013.06.01, MO (2B), (NF48, CD: W-19).
- Brenner, U., (72), Pretoria, woon te Heilbronn, Duitsland, MO (1B), (NF23, CD: V-13).
- Bolsmann, E., (70), Brooklyn, Pretoria, 2014.02.27, MO (3B), (NF70, CD: X-5).
- Brahmer, F., (85), Fairlands, Johannesburg, 2015.03.22, MO (4B), (NF91, CD: S-2).
- Buchhorn, L., (71), Vanderbijlpark, 2011.08.11, MO (1B), (NF18, CD: V-2, X-18).
- Burckhardt, H.L., (76), Grasfontein, Pretoria, 2014.11.15, MO (4B), (NF84, CD: Z-9).
- Doussy, P., (90), Murrayfield, Pretoria, 2015.03.22, MO (4B), (NF90, slegs notas).
- Figula, A., (68), Meyerspark, Pretoria, 2012.03.07, MO (1B), (NF27, CD: V-5, 6).
- Franke, B., (81), Klerksdorp, 2012.08.12, MO (1B), (NF12, CD: V-10,11,12).
- Friedland, E.K.H., (81), Lynnwood Manor, Pretoria, MO (4B), (NF81, CD: Z-13).
- Frische, M.H., (62), Grasfontein, Pretoria, 2012.04.30, MO (2B), (NF36, CD: T-6).
- Giesler, G.R., (76), Durbanville, Kaapstad, 2011.08.13, MO (2B), (NF41, slegs notas).
- Graf von Lüttichau, L.W.T. (75), Groenkloof, Pretoria, 2013.01.12, MO (2B), (NF49, CD: X-12).
- Heidemann, D., (76), Fairlands, Johannesburg, 2012.12.08, MO (3B), (NF34, slegs notas).
- Helmerts, A.E., (78), Centurion, 2011.08.06, MO (1B), (NF14, CD: X-13, 14).
- Helmerts, G., (83), Centurion, 2012.08.06, MO (1B), (NF15, CD: X-13, 14).
- Herrmann, J., gebore Gentsch, (79), Garsfontein, Pretoria, 2011.09.11, MO (1B), (NF06, CD: V-19).

Ivanhoff, E., (77), Thabela Gastehuis, Pretoria-Noord, 2014.03.23, MO (3B), (NF73, slegs notas).

Kahler, G., (87), gebore, Von Hennenberg, Garsfontein, Pretoria, 2012.10.18, MO (2B), (NF26, CD: V-18).

Kittel, H.S., (85), Krugersdorp, 2012.11.07, MO (2B), (NF28, CD: V-21, 22).

Krause, M.E.O.L.E., gebore Gackenholz, (86), 2011.06.16, Groenkloof, Pretoria, MO (1B), (NF9, CD: X-8).

Kreisch, M., (73), Obergruna, Freiberg, 2012.06.01, MO (2B), (NF32, CD: U-1, 2, 3).

Kruger, G.H., (81), Thabela Gastehuis, Pretoria-Noord, 2012,03.22, MO (2B), (NF34, CD: U-20).

Leistner, E., (87), Die Wilgers, Pretoria, 2013.07.01, MO (3B), (NF58, CD: Y-18).

Leschner, K., (83), Fairlands, Randburg, 2013.07.20, MO (3B), (NF59, CD: Y-19, 20).

Linke, J.G., (68), Mayville, Pretoria, 2011.05.01, MO (1B), (NF03, CD: U-19).

Mehner, M., (82), Obergruna bei Freiberg, 2012.06.01, MO (1B), (NF35, CD: U-12).

Mengelberg, V., (85), Valhalla, Pretoria, 2011.11.20, MO (1B), (NF21, CD: V-3,4).

Meyer, G., (74), Thabela Gastehuis, Pretoria-Noord, MO (3B), (NF74, CD: X-21, Z-4).

Miersch, R., (79), Obergruna bei Freiberg, 2012.06.01, MO (1B), (NF33, CD: U-4.)

Nicholson, G.M., gebore Böttiger, (76), Groenkloof, Pretoria, 2011.06.16, MO (1B), (NF10, CD: X-8).

Neethling, J., (79), Alphen Park, Pretoria, 2014.07.13, MO (3B), (NF75, CD: Z-1).

Oshiek, R., (84), Hartebeespoort, 2011.02.01, MO (1B), (NF22, CD: U-16).

Osterhoff, D.R., (86), Muckleneuk, Pretoria, 2011.07.17, MO (1B), (NF11, CD: X-10).

Peeters, I., gebore, Pfannkuch, (66), Silverton, Pretoria, 2012.09.05, MO (1B), (NF25, CD: V-17).

Ramakers, M., (82), Drie riviere, Vereniging, 2012.03.15, MO (2B), (NF29, CD: V-7, 8).

Rassmus, E.G., (92), Wilro Park, Randburg, 2013.02.10, MO (3B), (NF52, CD: Y-12, 12, 13).

Randall, F., (67), Bothaville, 2015.01.10, MO (4B), (NF92: CD: Z-11).

Rudolph, H.W., (75), Arcadia, Pretoria, 2014.05.30, MO (3B), (NF99, slegs notas).

Schlebach, W.H., (79), Fairlands, Randburg, 2014.01.11, MO (3B), (NF67, CD: Y-24).

Stäcker, H., (85), Brauhaus am Dam, Rustenburg, 2013.12.01, MO (2B), (NF47, CD: W-17, Y-22).

Steinberg, I., (82), Garsfontein, Pretoria, 2012.07.17, MO (1B), (NF20, CD: U-13,14).

Sittig, E., (82), Hartebeespoort, 2013.05.05, MO (3B), (NF54, CD: Y-14).

Stobwasser, M., (55), Garsfontein, Pretoria, 2014.12.31, MO (4B), (NF91, slegs notas).

Stobwasser, E., (81), Garsfontein, Pretoria, 2015.03.08, MO (5B), (NF104, CD: U-11).

Spiegeler, L., gebore, Wehrmeyer, (86), Settrup, Schale, Hopsten, Duitsland, 1995.06.01, MO (3B), (NF60a, CD: R-7).

Spiegeler, W., (88), Settrup, Schale, Hopsten, Duitsland, 1995.06.01, MO (3B), (NF60b, CD: R-7).

Spies, U., gebore, Verleger, (78), Groenkloof, Pretoria, 2014.08.06, MO (4B), (NF79, CD: X-22).

Trauernicht, J., (69), La Montage, Pretoria, 2012.07.31, MO (1B), (NF24, CD: U-11).

Tibursky, E., (82), Mondeor, Johannesburg, 2012.04.15, MO (2B), (NF30, CD: V-9).

Vaqué, K., (73), Esqueria, Pretoria, 2014.09.18, MO (2B), (NF45, CD: Z-12).

Visser, S., (80), Randburg, 2011.01.29, MO (1B), (NF8, slegs notas).

Vermaak, L.E., gebore, Günter, (83), Grasfontein, Pretoria, 2011.08.16, MO (1B), (NF19, CD: X-19).

Wehrmeyer, M.M., (71), Visserskuil, Bothaville, 2013.04.07, MO (4B), (NF88, CD: R-4); (74), Visserskuil, Bothaville, 2015.02.01, MO (4B), (NF88, CD: Z-10).

Wehrmeyer, W.H. (Wilfried, Helmut), (76), Plochingen, Stuttgart, 2012.05.20, MO (4B), (NF82, CD:U-5;6;7;8).

Wehrmeyer, W.H., (Wolfgang, Hermann), (54), Kroonstad, 1987.02.01, MO (1B), (NF01, CD: R-5); (67), Kromdraai-Noord, Bothaville, 2000.01.02, MO (1B), (NF01, CD: R-1); (68), Kromdraai-Noord, Bothaville, 2001.06.06, MO (1B), (NF01, CD: W-21); (75), Visserskuil, Bothaville, 2008.05.08, MO (1B), (NF01, CD: W-23).

Wehrmeyer, H.W., (Hermann, Wilfried), (54), Capital Park, Pretoria, 2015.06.02, MO (4B), (NF 95, slegs notas).

Wessel, R., (82), Groenkloof, Pretoria, 2011.06.16, MO (1B), (NF17, CD: X-8).

Oudiovisuele bronne

Klank

CD: *Soldaten Liebe, Soldaten Mut*, (Uitgewer: Naza, Pretoria, 2003).

Klank en visueel

Höffkes, K., (ed.), DVD reeks van 5 DVD's: *Der Zweite Weltkrieg, DVD1, Europa in Flammen – Die Kriegsjahre*, (Medien GmbH, Polar Film, Essen, 2014).

Höffkes, K., (ed.), DVD reeks: *Alltag unterm Hakenkreuz, Folge 2: Hitlers Hoffnungsträger*, (Schröder Media Handels GmbH, Polarfilm, Gescher, 2012).

Höffkes, K., (ed.), *Filmarchiv Drittes Reich, Weltanschauung und Organisation, Männer und Maiden, Die Geschichte des Arbeitsdienstes*, (Media GmbH, Polarfilm, Gescher, 2013).

Gebser, S., (ed.), *Das Regiment – Die Geschichte des Infanterie Regiment Nr. 9*, (Medien GmbH, Polar Film, Gescher, 2011).

Remy, M.P., (ed.), *Offiziere gegen Hitler, Teil 2: Aufstand des Gewissens*, (MPR Film und Fernsehen Produktion GmbH, Polarfilm, Gescher, 2004).

Von zur Mühlen, I., (ed.), *Urlaub im Dritten Reich*, (Polarfilm, Gescher, 2005).

Fotoversameling

Verhandelingsfoto's: privaatversamelings

Foto's: Burckhardt, H.L., (76), Garsfontein, Pretoria, 2014.

Foto's: Freiherr von Ketelhodt, G.L.V.H.K.W., (83), Randburg, 2011.

Foto's: Kahler, G., gebore, von Hennenberg, (87), Garsfontein, Pretoria, 2012.

Foto's: Leschner, K., (83), Fairlands, Johannesburg, 2013.

Foto's: Neethling, J., (79), Alphen Park, Pretoria, 2014

Foto's: Spiegelers, L., (86), Settrup-Schale-Hopsten, Duitsland, 2012.

Foto's: Wehrmeyer, J., (26), Visserskuil, Bothaville, 2007.

Foto's: Wehrmeyer, W.H., (75), Visserskuil, Bothaville, 2014.

Verhandelingsfoto's: H.W. Wehrmeyer

Fairlands, Johannesburg, 2014.01.11: Werner Schleich se slagspreuk op sy sitkamer muur.

Frankenhof te Silverlakes, Pretoria, 2013.01.25: Kunswerke van Elly Holm, muurkunsbeeld, die draak en leiklip kunswerk, wildebeeste.

Poskaart, Union Castle R.M.M.V. Stirling Castle, 1951.

Pretoria, 2015.01.01: Wolfgang se briewe leertas.

Pretoria, 2012.04.30: Jaarlikse herdenking by die Duitse immigrante monument op die Kunsmuseumterrein te Pretoria.

Pretoria-Noord, 2011.03.01: Groep Duitsers by 'n byeenkoms van die *Freunden des Deutschen Osten*.

Pretoria-Wes, Pretoria, 2014.11.23: Volkstrauertag in die Rebeccastraat begrafplaas.

Randburg, 2011.08.07: Goldertz se Schlaraffen hoed – Gerhard Freiherr von Ketelhodt.

Visserskuil, 2014.12.01, Hermann-Wilfried-rekenmeester, Marieta-moeder, Peter-takelaar, Marius-boer en Johann fotograaf.

Visrivierkloof, Namibië, 2014.04.30: Pretoria Stadtmission staptog.

Veldwerkbesoeke

Duitsland reis: Plocheningen bei Stuttgart, Obergruna bei Freiberg, Wünsdorf, Berlyn, Schale bei Hopsten, Junie 2012.

Schlaraffen, Menlo Park, Pretoria, 2014.05.30.

Sekondêre bronne

Gepubliseerde sekondêre bronne

- Anderson, S., et al., (eds.), *Collin's English Dictionary & Thesaurus*, (HarperCollins Publishers, Glasgow, 2006).
- Appleyard, R.T., *International migration challenge for the nineties. IOM – International Organisation for Migration*, (Imprimerie Genevaise, Genève, 1991).
- Axmann, A., *Hitlerjugend: "Das kann doch nicht das Ende sein"*, (Karl Müller Verlag, Koblenz, 1995).
- Bauböck, R., & Faist, T., (eds.) *Diaspora and transnationalism, concepts, theories and methods*, (Amsterdam University Press, Amsterdam, 2010).
- Behl, M., F.W., *Dukgers Historischer Schul=Atlas*, (Verlag von Belhagen & Klasing, Bielefeld und Leipzig, 1938).
- Behrens H. & Stäcker H., (eds.), *Festschrift zum 50. Kroondaler Deutschen Tag*, (Simmy's Printers, Krugersdorp, 1981).
- Cohen, L., et al., (eds.), *Research methods in education*, (Routledge, London and New York, 2005).
- Cruywagen, W.A., *Die Cruywagens van Suid-Afrika 1690-1806*, (Kleio, Paarl Print, Paarl, 2007).
- De Klerk, A., *Fischer-Tropsch Refining*, (Wiley VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, Weinheim, 2011).
- Deschner, D., (ed.), *Der zweite Weltkrieg: Bilder-Daten-Dokumente*, (Bertelmann Lexikon – Verlag Reinhard Mohn, Güterloh, 1968).
- De Lange, E., *Die verhaal van die Dietse Kinderfonds*, (Potchefstroom Herald (Edms.) Bpk., Potchefstroom, 1970), p.11.
- De Vries, R., *Mobiele oorlogvoering: 'n Perspektief vir Suider-Afrika*, (F.J.N. Harman Uitgewers, Silverton, Pretoria, 1987).
- De Vries, R., *Eye of the firestorm: Strength lies in mobility*, (Naledi, Printed: Paarl Media, Tiger Valley, 2013).
- De Vos, A.S., et al., (eds.), *Research at grass roots for the social sciences and human services professions*, (Van Schaik Publishers, Pretoria, 2011).
- Eksteen, L.C., et al., (eds.), *Groot woordeboek, Afrikaans-Engels*, (J.L. van Schaik, Pretoria, 1986).

- Faist, T., Fauser, M. & Reisenauer, E., *Transnational migration*, (Polity Press, Cambridge, 2013).
- Franz-Willing, G., *Die Reichskanzlei 1933 – 1945, Rolle und Bedeutung unter der Regierung Hitler*, (Grabert Verlag, Tübingen, 1984).
- Freiherr Von Ketelhodt, G., *The golden crown of Johannesburg*, (Willsan Mining Publishers, Garden View, Johannesburg, 2007).
- Freund, A., (ed.), *Beyond the nation? Immigrants' local lives in transnational cultures*, (University of Toronto Press, Toronto, 2012).
- Frommeyer, H., *Die Stadt Fürstenu und ihre Bürgerschaft*, (Druck: Karl Weizel, Fürstenu, 1989).
- Fullbrook, F., *A concise history of Germany*, (Cambridge University Press, Cambridge, 2004).
- Giliomee, H., *Die Afrikaners: 'n Biografie*, (Tafelberg Uitgewers, Kaapstad, 2004).
- Glaser, B., *Doing grounded theory, issues and discussions*, (Sociology Press, Mill Valley, 1998).
- Graf von Lehndorf, H., *Ostpreußisches Tagebuch: Aufzeichnungen eines Arztes aus den Jahren 1945-1947*, (Biederstein Verlag, München, 1961).
- Graf von Lüttichau, L.W.T., *Ein Leben zwischen Europa und Afrika*, (Jetline e.com, Pretoria, 2005).
- Grüneward, H., *Die Geschichte der Deutschen in Südafrika*, (Ulrich Naumann Verlag, Kapstadt, 1998).
- Gustafsson, H., *Südafrika und Deutschland: Auf der Suche nach gemeinsamen Spuren 632-2009*, (Isensee Verlag, Oldenburg, 2010).
- Hagenbeck, C., *Von Tieren und Menschen*, (Vita Deutsches Verlagshaus, Berlin, 1909).
- Haupt, H.G., & Kocka, J., (eds.), *Comparative and transnational history: Central European approaches and new perspectives*, (Berghahn Books, New York, 2009).
- Hedin, S., *Fünfzig Jahre Deutschland*, (F.U. Brokhaus, Leipzig, 1941).
- Heese, J.A., *Die herkoms van die Afrikaner 1657-1867*, (A.A. Balkema, Kaapstad, 1971).
- Heidegger, H., translated by McNiell, W., *The concept of time / Der Begriff der Zeit*, (Blackwell Publishers, Oxford, 1992).

- Hoffmann, A., (ed.), *Tatsachen über Deutschland*, (Societät Verlag, Frankfurt am Main, 1992).
- Holm, E. & Kirsten, K., *Man en standpunt*, (Môrester en Noord-Transvaler, Potgietersrus, 1960).
- Holm, E., *Die Buren-Land-Volk-Geschichte*, (Deutscher Verlag, Berlin, 1942).
- Hunsche, F. E., *1100 Jahre Schale*, (Ibbenbürener Vereinsdruckerei, Ibbenbürener, 1978).
- Jordaan, A., *Lothar Neethling: 'n Lewe vertel*, (Paarl Media, Paarl, 2013).
- Keats-Rohan, K.S.B., (ed.), *Prosopography approaches and applications: A handbook*, (Occasional Publications UPR, Oxford, 2007).
- Kitchin, R., & Thrift, N., (eds.), *International Encyclopaedia of Human Geography*, (University of British Columbia, Vancouver, 2009).
- Krüger, D.W., *The making of a Nation, a history of the Union of South Africa, 1910-1961*, (Macmillian, Johannesburg, 1969).
- Kühn N., *Die Wiederentdeckung der Diaspora: Gelebte Transnationalität russischsprachiger Migrantinnen in Deutschland und Kanada*, (Springer Fachmedien, Wiesbaden, 2012).
- Kypke, H., *Ernstes und heiteres Burenland und Kriege in Südafrika*, (Verlag von Ulrich Meyer, Berlin, 1902).
- Lary, M.S. et al., (eds.), *The American Heritage Dictionary of the English Language, fifth edition*, (Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Boston, 2013).
- Leagrain, P., *Immigrants, your country needs them*, (Little Brown Group, London, 2007).
- Lewis, G.L., *Human migration, a geographical perspective*, (Crown Helm, London, 1982).
- Leodolff, J.F., *Nederlandse Immigrante, 'n sosiologiese ondersoek van hul inskakeling in die gemeenskap van Pretoria*, (Haum, Kaapstad & Pretoria, 1959).
- Livi-Bacci, M., *A short history of migration*, (Polity Press, Cambridge, 2012).
- Lüthi, W., *Deutschland zwischen gestern und morgen*, (Verlag Friedrich Reinhardt AG, Basel, 1947).
- Mannall, D., *Battle on the Lomba 1987. The day a South African armoured Battalion shattered Angola's last mechanised offensive, a crew commander's account*, (Henry Ling Limited, Dorchester, 2015).

- Meyberg, H., *Lebenserinnerungen, Gedanke und Worte*, (s.n., Pretoria, 2012).
- Muller, C.F.J., *500 Years, a history of South Africa*, (Academica, Pretoria, 1988).
- Namier, L., *The structure of politics at the accession of George III, 2nd edition*, (MacMillan, London, 1957).
- Nicolson, G., *Richard Makunyane, the story of an African evangelist*, (s.n. Pretoria, 2009).
- Nordbruch, C., *Bleeding Germany dry*, (Contact Publishers, Pretoria, 2003).
- Osterhoff, D.R. *Memoiren*, (s.n., Pretoria, 2010).
- Pearsall, J. & Hanks, P., (eds.), *Oxford Dictionary of English*, (Oxford Press, Oxford, 2010).
- Peberdy, S., *Selecting immigrants: National identity and South Africa's immigration policies, 1910- 2008*, (Wits University Press, Johannesburg, 2009).
- Pfannkuch, H., *Begegnungen, Missverständnisse, Parallelen, auf deutschen Spuren durch Südafrika*, (Victoria Printers, Pretoria, 1978).
- Pirola, N., *Serving as senders*, (Emmaus Road, International, San Diego, California, 1991).
- Procter, P. et al., (eds.), *Cambridge International Dictionary of English*, (Cambridge Press, Cambridge, 2002).
- Richter, F., & Borgwardt, A., (eds.), *Identität und Erinnerung: Familiengeschichte und die Auseinandersetzung mit deutscher Zeitgeschichte*, (Drückerei Braul, Berlin, 2001).
- Ruokonen-Engler, M.K., *"Unsichtbare Migration?": Transnationale Positionierungen finnischer Migrantinnen: Eine Biographieanalytische Studie*, (Transcript Verlag, Bielefeld, 2012).
- Schellack, W., *Sechzig Jahre SADK 1932-1992*, (Sigma Press, Pretoria, 1992).
- Schmidt-Pretoria, W., *Der Kulturanteil des Deutschtums am Aufbau des Burenvolkes* (Hähnchen Verlagsbuchhandlung, Hannover, 1938).
- Schmidt-Pretoria, W., *Wanderung nach Südafrika im 19. Jahrhundert*, (Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1955).
- Schmidt, W., *Südafrika*, (Kurt Schroeder Verlag, Bonn, 1963).
- Schnell, E.L.G., *For men must work: An account of German immigration to the Cape*, (Maskew Miller Limited, Cape Town, 1954).

- Schwelling, B. (ed.), *Reconciliation, civil society and the politics of memory transnational initiatives in the 20th and 21th century*, (Transcript Verlag, Bielefeld, 2012).
- Sievers, E., *Die Deutsche Schule zu Pretoria: Ein Beitrag zu ihrer Geschichte der ersten vierzig Jahre*, (Verlag Afrika-Post, Pretoria, 1972).
- Speer, A., *Erinnerungen*, (Propyläen Verlag, Berlin, 1969).
- Stäcker, H., *Die letzten Kroondaler Deutschen Tag: Für die Jahre 1982 bis 1996. Nachschrift zur Festschrift anlässlich des 50. Deutschen Tages Kroondal 1981*, (Status Forms CC, Kroondal-Rustenburg, 2005).
- Stäcker, H., Behrens H. & Penzhorn, E.E., (eds.), *100 Jahre Deutsche Evangelisch-Lutherisch Kirchengemeinde, Kroondal, Südafrika, 1896 bis 1996*, (Stups Printings CC, Kroondal-Rustenburg, 1996).
- Stevenson, A. & Waite M., (eds.), *Concise Oxford English Dictionary*, (Oxford University Press, Oxford, 2011).
- Stielau, H.I., *Deutsche Sprache in Europa und Übersee. Berichte und Forschungen, Nataler Deutsch*, (Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1980).
- Tampke, J., *The Germans in Australia*, (Cambridge University Press, New York, 2006).
- Tempelhoff, J.W.N., *Verhuidiglikte verlede, aspekte van die hermeneutiese verstaansmetode in geskiedenis*, (Uitgewery, Kleio, Vanderbijlpark, 2010).
- Tepe, C., *Schale ein Dorf stellt sich vor*, (Ibbenbürener Vereinsdruckerei GmbH, Ibbenbüren, 1991).
- Tilse, M., *Transnationalism in the Prussian East: From national conflict to synthesis, 1871-1914*, (Palgrave Macmillan, Hampshire, 2011).
- Trauernicht, J., *Leben unter dem Kreuz des Südens: Aufrüttelnde Erfahrungen in südlichen Afrika*, (Brunnen Verlag, Gießen, 2016).
- Van Heerden, C. & Casleggio, M., (eds.), *Ons Volkspede-erfenis*, (Nasionale Boekdrukkery, Goodwood, Kaap, 1989).
- Van der Merwe, W., *Vir 'n "Blanke volk", Die verhaal van die Duitse weeskinders van 1948*, (Perskor Uitgewers, Johannesburg en Kaapstad, 1988).
- Van der Merwe, W., *Die Geskiedenis van die Afrikaans- en Suid-Afrikaans-Duitse Kultuurvereniging 1932-1982 / Die Geschiede der Afrikaans- und Südafrikanisch-Deutschen Kulturverein*, (Sigma Press, Universiteit van Suid-Afrika, Pretoria, 1982).

- Vaqué, K.D., *An der Hand Gottes... Von Pommern nach Südafrika*, (Varama Publishers, Pretoria, 2004).
- Vaqué, K.D., *Verrat an Südafrika*, (Varama Publishers, Pretoria, 1988).
- Vertovec S., *Anthropology of migration and multiculturalism*, (Routledge, New York, 2011).
- Vertovec S., *Transnationalism*, (Routledge, Taylor & Francis Group, London, 2009).
- Von Mellinthin, F.W., *Panzer battles, a study of the employment of armor in the Second World War*, (Hazell, Watson & Vinay Ltd, Aylesbury, 1977).
- Wedgewood, C.V., *The thirty years war*, (Lowe and Brydone (Printers) Ltd, London, 1971).
- Wessendorf, S., *Second-generation transnationalism and roots migration*, (Ashgate Publishing Limited, Surrey, 2013).
- Wingen, M., (eds.), *A life-course perspective on migration and integration*, (Springer, London, 2011).

Ongepubliseerde sekondêre bronne

Skripsies, verhandelinge en proefskrifte

- Dedekind, H., *Design as a stabilizing force: An exploration of the visual rhetoric of objects in a South African German community with reference to narrative and cultural identity*, (MA, University of Pretoria, Pretoria, 2012).
- Donsky, I.J., *Aspects of the Immigration of Europeans to South Africa, 1946-1970*, (MA, Randse Afrikaanse Universiteit, Johannesburg, 1989).
- Garrett, N., *Transnationalism, home and identity: Personal Essays*, (Ph.D., University of Pittsburgh, Pittsburgh, 2011).
- Gouws, C., *Vestiging langs die Vaalrivier in die omgewing van die Vredefortkoepel, 1840-2012*, (Ph.D, Vaaldriehoekampus van die Noordwes-Universiteit, Vanderbijlpark, 2012).
- Graf von Lüttichau, L.W.T., *Selbstverwaltung für die Bantu in der Republik Südafrika*, (Ph. D, Johannes Gutenberg Universität, Mainz, Deutschland, 1969).
- Laney, M., *Transnational migration and national memory: How German rocket engineers became Americans in Huntsville, Alabama*, (Ph.D., ProQuest LLC, Ann Arbor, 2009).

Mulder, P.W.A., Die Duitse immigrasie in Natal onder die Bergtheilskema van 1847, (MA, Universiteit van Pretoria, Pretoria, 1946).

Savia, R.D., Migration of Canadian and South African knowledge workers, (MA, Potchefstroom Kampus van die Noordwes-Universiteit, Potchefstroom, 2011).

Wehrmeyer, J.E., A critical investigation of deaf comprehension of signed TV News interpretation, (Ph.D., University of South Africa, Pretoria, 2013).

Wehrmeyer, H.W., Biografie van: Wolfgang Hermann Wehrmeyer die fokus op sy kinderjare in Duitsland, 1933-1954, (Hons-skripsie, Vaaldriehoekampus van die Noordwes-Universiteit, Vanderbijlpark, 2011).

Wehrmeyer, H.W., Suid-Afrika in die twintigste eeu. Immigrasie na Suid-Afrika. 'n Transnasionale, vergelyking van verstrengelde geskiedenis, (Hons-skripsie, Vaaldriehoekampus van die Noordwes-Universiteit, Vanderbijlpark, 2012).

Verslae, handleidings, lesings, ondersoeke, persoonlike herinneringe, notas, kongresreferate.

Skawran, K.M., Herinneringe aan Elly Holm: vrou en kunstenaar, (Pamflet: Elly Holm, vandag, today, heute, Eeufees uitstalling, Universiteit van Pretoria, Pretoria, 2012).

Christendom teen Kommunisme, Referate gelewer by die Volkskongres oor Kommunisme, 31 Maart – 2 April 1964, Stadsaal, Pretoria, (Potchefstroom Herald, (Edms.) Bpk., Potchefstroom, 1964), pp. 167-189.

Periodieke publikasies

Koerante

Anon., "Mein Opa war Soldat, kein Verbrecher", in *Der Südafrika-Deutsche*, Nr. 840, Huttenbucher-Dienst, Pretoria, 2014.11.24.

Preußische Allgemeine Zeitung, nr. 36, 2012.09.08.

Periodieke Publikasies

- Basch, S.J., Duitse bedrae tot die ontwikkeling van Suid-Afrika na die Tweede Wêreldoorlog, in *Genealogiese Genootskap van Suid-Afrika, Noord-Transvaaltak, Nuusbrief*, nr. 9, Okt. 2014, pp. 1-3.
- Block, J., Assimilation, and the dynamics of personality development, *Child development*, 53(2), Apr. 1982, p. 281.
- Bradlow, E., Anti-Semitism in the 1930's: Germany and South Africa, in *Historia*, 49(2), November 2004.
- Frische, M., Ins Wasser fiel ein Stein, in *Chrischona Panorama*, 15(1), 2015, p. 62.
- Ghosh, S.N., Conversion of coal into oil and chemicals: A technology for self-reliant growth, in *Economic and political weekly*, 9 (41), 1974, p. 174.
- Gross, M., Zur Einsetzung von Wieland Müller, in *Chrischona Panorama*, 12(1), 2012, p. 21.
- Holm, D., The German contribution to architecture, in *Lantern*, 41(S), Feb. 1992, pp. 70-75.
- Levitt, P., "You know, Abraham, was really the first immigrant": Religion and transnational migration, in *International Perspectives*, 37(3), Fall 2003, pp. 847-873.
- Lueschke, A., The Hermannsburg Mission Society in Natal and Zululand, in *Lantern*, 41(S), Februarie 1992, pp. 56-58.
- Olwig, K.F., "Transnational socio-cultural systems and ethnographic research: views from an extended field site", in *Transnational migration, international perspectives, international review*, 37(3), Fall 2003, p. 787.
- Osterhoff, D.R., Research on animal blood groups and biochemical polymorphisms at Onderstepoort, in *Journal of the South African Veterinary Medical Association*, nr. 81, 2010, pp. 136-138.
- Otto R., Der Anteil der Deutschen an der wirtschaftlichen Entwicklung, in *Lantern*, 41(S), Februarie 1992, pp. 154-157.
- Price, J.M., Party, purpose and pattern: Sir Lewis Namier and his critics, in *Journal of British Studies*, 1(1), November 1961, pp. 71-93.
- Reith, W., Die Neugründung der Missionsstation Genadendal, in *Lantern*, 41(S), Februarie 1992, pp. 42-47.
- Schmorte, J., Attitudes towards German Immigration in South Australia in the post-Second World War period 1947-1960, in *Australian Journal of Politics and History*, 51(4), 2005, pp. 530-544.

Stone, L., Prosopography, in *Daedalus*, 100(1), Winter 1971, pp. 46-79.

Schellack/Van der Merwe, W., Nalatenskap van die Berlynse Sendinggenootskap, in *Lantern* 41(S), Februarie 1992, pp. 52-55.

Zöllner, L., Germans in South Africa, in *Familia*, 35(4), p. 145.

Zöllner, L., Die Rynse Sendelinge, in *Lantern*, 41(S), Februarie 1992, pp. 48-51.

Staatspublikasies

Debatte in die Volksraad (Hansard), Vierde sessie – derde parlement, 13 Januarie tot 21 Junie 1969, (Dele 25.26.27), (Nasionale handelsdrukkery Beperk, Elsiesrivier vir die Staatdrukker, Pretoria, 1969).

Webliografie

Anon., “Key Migration Terms – International Organization for Migration”, pp.1-9, Source: *Glossary on Migration, International Migration Law*, Series No. 25, 2011, <http://www.iom.int/cms/en/sites/iom/about-migration/key-migration-terms-1.html#Immigration>, geraadpleeg, 2014.12.31.

Arbeidsdienst, www.bing.com/images/search?q=arbeidsdienst&FORM=HDRSC2,FOTO,Wosjiko+oszczedza.+Cwiczenia+bez+spretu+bojow+800x533jpeg.form24p, geraadpleeg, 2015.08.20.

Arbeidsdienst, www.bing.com/images/search?q=arbeidsdienst&FORM=HDRSC2,foto,Im+funtfen+Teil+dreht+sich+alles+um+438x600jpeg.johannes.himmelreic, geraadpleeg, 2015.08.20.

Anon., Liewe Heksie, creator Verna Vels dies, *To Night*, 2014.08.22, (<http://www.iol.co.za/tonight/tv-radio/liewe-heksie-creator-verna-vels-vels-dies-1.17394414>), geraadpleeg, 2015.09.01.

Belhar Belydenis, Amptelike webblad van die NG Sinode Hoëveld, www.kerkweb.org/node/1430, geraadpleeg, 2015.06.02.

Castree, N., Kitchin, R. and Rogers, A., (eds.), “Migration.” *A Dictionary of Human Geography* by <http://www.Oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199599868.001.0001/acref-9780199899868-e-1183>, geraadpleeg, 2015.01.31.

Haug, S., “Transnationality”, in Kitchin, R., & Thrift, N., *et al*, (eds.), *International Encyclopaedia of Human Geography*, (National University of Singapore,

Singapore, 2009).

<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780080449104010129>,
geraadpleeg, 2014.09.05.

Holm, E., Ek wil weet, Radio Pretoria. Prof Erik Holm, ons insektekundige en entomoloog, www.ekwilweet.co.za/index.php/paneel, geraadpleeg, 2015.08.22.

Pipes, J., Kraft durch Freude, <http://www.feldgrau.com/KdF.html>, geraadpleeg, 2015.05.26.

Roddewig, M., Flink wie Windhunde, zäh wie Leder, hart wie Kruppstahl, www.dw.De/flink-wie-windhunde-zäh-wie-leder-wie-kruppstahl/a-16370229#, geraadpleeg, 2015.03.04.

Schäfer, J., Artikel Pietismus, Ökumenischen Heiligenlexikon, <http://heiligenlexikon.de/Glossar/Pietismus.html>, geraadpleeg, 2015.03.06.

Verboven K., Carlier M. & Dumolyn J., "A short manual to the art of prosopography", http://prosopography.modhist.ox.ac.uk/course_syllabuses.htm, geraadpleeg, 2012.12.31.

Aanhangsel 1.

Kronologie van Wolfgang Wehrmeyer se woonplekke in Suid-Afrika¹⁷

1933 Wolfgang Hermann Wehrmeyer word gebore te Potsdam by Berlyn in Duitsland.

1955 Aankoms in Suid-Afrika en begin van opleiding in Kroonstad by die kollege van die Suid-Afrikaanse Spoorweë.

1955 Uitplasing na Mafikeng om daar te werk vir die Suid-Afrikaanse Spoorweë tussen Mafikeng en Bulawayo.

1956 Verplaas na Touwsrivier deur die Suid-Afrikaanse Spoorweë.

1957 Bedank uit die Spoorweë en verhuis na Paarl. Vind werk in Wellington en pendel tussen die Paarl en Wellington.

1960 Trou in die Paarl en verhuis na Malmesbury. Werk by die Westelike Boere Koöperasie.

1963 Vind werk by Bergrivier Tekstiel fabriek in die Paarl en verhuis na die Agter-Paarl. Koop 'n klein plasie en begin later sy eie besigheid, Wehrmeyer Plaaswerkswinkel.

1970 Verhuis na Port Elizabeth en werk as tegniese fabrieksbestuurder vir West Bodies (Edms.) Bpk.

1973 Verhuis na Kroonstad om Kroonstad Staalventers fabriek met ander vennote te open. Die onderneming misluk. Hy werk vir verskeie besighede, as boumateriaal verkoopsman, trekker-verkoopsman, fabrieksbestuurder en as eienaar van 'n pandjiewinkel.

1988 Verhuis na Oudtshoorn. Koop 'n paneelkloppers besigheid.

1992 Verhuis na Bothaville vir sy aftrede waar hy 'n klein plasie koop, Kromdraai-Noord en op klein skaal boer.

2006 Verkoop die plaas Kromdraai-Noord en gaan woon by sy seun Marius Wehrmeyer en sy vrou op hul plaas, Visserskuil, in die Bothaville distrik.

2008 Oorlede te Visserskuil in die distrik van Bothaville, Suid-Afrika.

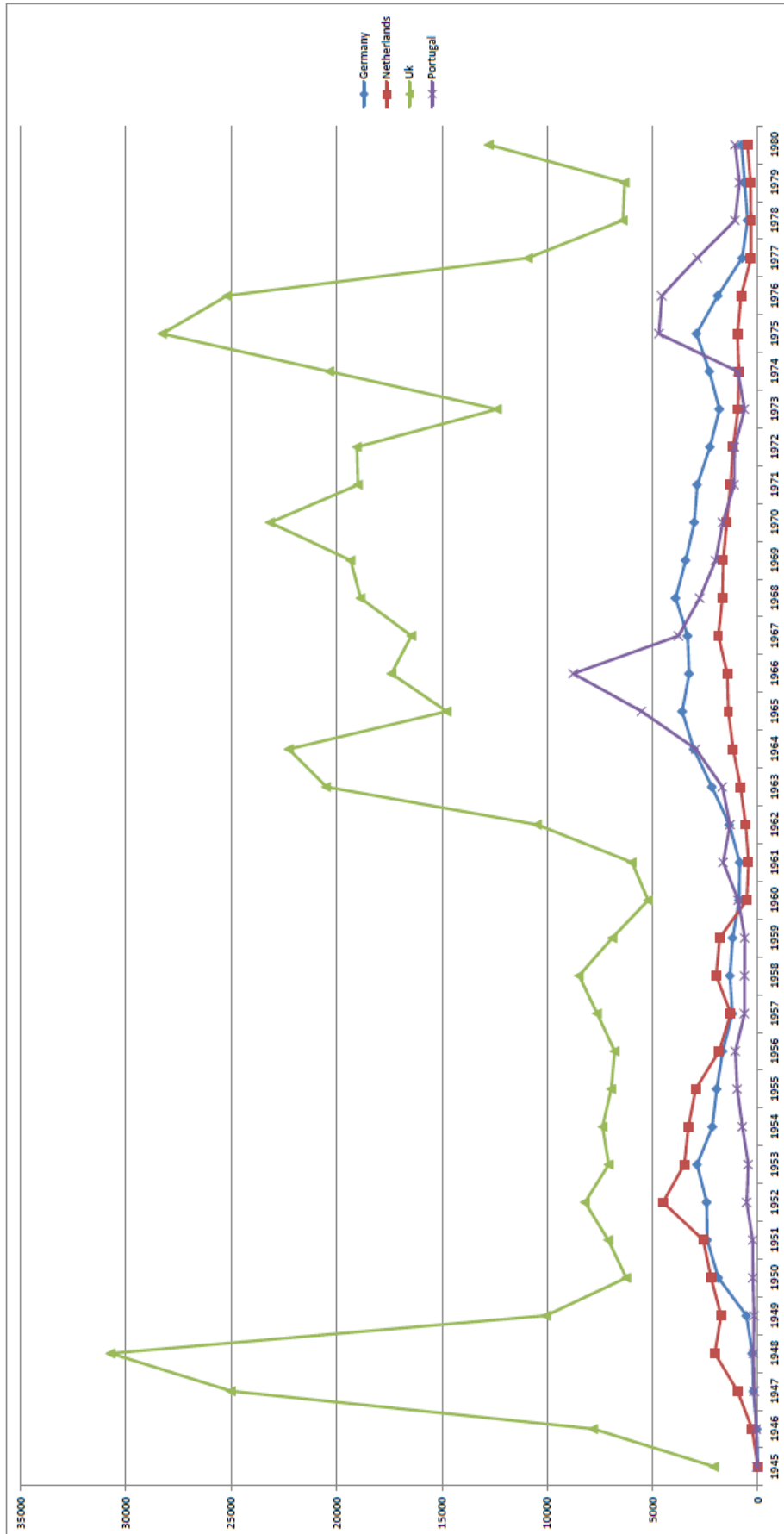
¹⁷ M.M.Wehrmeyer, M.M., (75), Visserskuil, Bothaville, 2016.02.22, MO (4B), (NF88, slegte nota).

Aanhangsel 2.

S.Pederdy, *Selecting immigrants: National identity and South Africa's immigration policies, 1910-2008*, pp. 268-273; WPA, H.W. Wehrmeyer, *Statistiese analises werkboek*, p. 32.

Analise van die eerste vier hoofgroepe van Europese immigrante na Suid-Afrika 1945-1980

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	Total	Percentage
Germany	11	37	216	272	354	482	2406	2438	2888	2162	1879	1877	1111	1326	1207	886	885	1382	2188	3048	3296	3270	3343	3807	3482	3027	2887	2277	1828	2302	2922	1910	751	488	641	773	62 982	8.96%
Netherlands	8	279	971	2042	1736	2338	2391	4212	3303	3301	2964	1848	1288	1958	1823	1832	421	257	837	1184	1424	1424	1882	1684	1626	1488	1311	1179	900	500	971	801	332	317	360	501	21 942	7.86%
Uk	3088	7618	25005	30730	10056	6128	7113	8212	7080	7377	6867	6805	7628	6488	6813	3208	2887	10434	20488	22720	18777	17401	16421	18862	18384	31182	18887	18942	12888	10348	28278	24188	10812	6408	6236	12773	483 661	73.21%
Portugal	47	81	175	214	193	248	221	530	488	742	888	1076	642	640	633	940	1526	1317	1650	2501	3214	8787	3773	2762	2013	1879	1132	1118	644	950	4702	4058	2878	1092	888	1092	29 068	8.34%

Grafiek 2: Grafiek van statistieke van die Duitse immigrante soos dit vergelyk met die Verenigde Koninkryk, Nederlandse en Portugese immigrante, wat die vier versamelde groepe van immigrasie na Suid-Afrika was